

48. Генон Рене. Пародия, или духовность наизнанку/ в кн.: Царство количества и знамения времени// Генон Рене. Избранные произведения: Традиционные формы и космические циклы. Кризис современного мира. – пер. с фр. – М.: НПЦТ «Беловодье», 2004. – 304 с. – С.289 – 296.
49. Архимандрит Константин (Зайцев). Чудо русской истории. – М.: издательство «НТЦ «Форум». – 2000. – 864 с.
50. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2 – е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.
51. Першиц А. И. , Монгайт А. Л. , Алексеев В. П. История первобытного общества: учебник. – 3 – е изд., перераб. И доп. – М.: Высшая школа, 1982. – 223 с.
52. Успенский Б. А. Солярно-лунарная символика в облике русского храма//Тысячелетие крещения Руси. Международная церковная научная конференция «Богословие и духовность» (Москва, 11 – 18 мая 1987 г.). – М.: Издательство Московской Патриархии, 1989. – С.306 – 310.
53. Лебедев Лев. Великобритания: жизненный путь. – СПб, 1999, – 680 с.
54. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию. – М.: Издательская группа «Прогресс» «Культура», 1992. – 416 с.
55. Данилевский И. Н. Мог ли Киев быть новым Иерусалимом//Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX – XI в. в.). Курс лекций: Учебное пособие для студентов. – М.: Аспект. Пресс, 1998. – 399 с. – С.355 – 368.
56. Маркс К. Русско – турецкие осложнения. – Уловки и увертки британского кабинета. – Последняя нота Нессельроде. – Ост. – Индский вопрос//Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 – е изд. – Т.9. – С.199 – 207.
57. Маркс К. Поражение правительства по финансовому вопросу. – Извозчики. – Ирландия. – Русский вопрос//Маркс К., Энгельс Ф. Соч., 2 – е изд. – Т.9. – С.231 – 240.
58. Панарин А. С. Политология. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. – М.: ПБОЮЛ С. М. Грачев, 2001. – 448 с.
59. Кучма Л. Д. Украина – не Россия/Л. Д. Кучма. – М.: Время, 2004. – 559 с.,[64] л. ил.
60. Кучма Л. Д. Украина – не Росія/Л. Д. Кучма. – Время, 2004. – 558 с.,[64] арк.
61. Кучма Л. Д. Україна – європейська держава: Вибрані ст., виступи: у 2 т./Л. Д. Кучма. – К.: Вид. Дім Альтернативи. Т.2. – 1999, – 367 с., портр.
62. Кучма Л. Д. Україна – європейська держава: Вибрані ст., виступи: у 2 т./ Л. Д. Кучма. – К.: Вид. Дім Альтернативи. Т.2. – 2000, – 367 с., портр.
63. Кучма Л. Д. Україна – європейська держава: Вибрані ст., виступи: у 2 т./Л. Д. Кучма. – К.: Вид. Дім Альтернативи. – Т.2. – 2001. – 367 с., портр.
64. Шулер Жюль. 50 великих дат мировой истории/Пер. с фр., науч. Ред. И примеч. Д. П. Урсу. – Челябинск: «Урал ЛТД», 1997. – 279 с.
65. Берестовская Д. С. Культурология. Учебное пособие. – Симферополь: Бизнес – Информ, 2003. – 392 с.

Романова О.М.

КЛАСИФІКАЦІЯ ДЕТЕРМІНАНТ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Суб'єктивний вимір, у свою чергу, обумовлений численними суперечливими тенденціями тлумачення феномену екологічної свідомості. Відповідно до одної з них, екологічну свідомість розглядають «як таке, чого ще немає, але, з огляду на небезпечні екологічні реалії, слід терміново сформувати й поширити серед людського загалу» [6, с.12]. Прямо протилежна тенденція виходить із того, що екологія є новою назвою дуже старого предмету, а саме «явище свідомого й бережливого ставлення до природокористування існувало з давніх-давен» [5, с.5], тому екологічна свідомість «була невід'ємним атрибутом свідомості на усіх, починаючи з найранніших, етапах розвитку людства, змінювалась та розвивалась паралельно розвитку суспільства та відбивала зміни природи і клімату, пов'язані як із геологічною історією, так і з антропогенною дією» [9, с. 44]. Іноді екологічна свідомість розглядається «як онтологічна данність, і проблема полягає лише в тому, щоб знайти оптимальні форми та методи інкорпорації її у колективну свідомість широких верств населення» [6, с. 12]. Існує і така тенденція, прибічники якої ставлять під сумнів коректність та необхідність терміну «екологічна свідомість» або прямо заперечують існування екологічної свідомості як явища.

Суб'єктивний вимір також полягає і у тому, що екологічна свідомість поступово набуває статусу самостійного, цілісного духовного феномену, на зміст та форму якого впливають різноманітні чинники. Слід відразу зазначити, що початкове вивчення вказаного феномену відбувалося в рамках генетичного підходу, тобто дослідники (Ю.І.Єфімов, Б.Ф.Ломов, М.В.Щетінін та ін.) зосереджували увагу головним чином на походженні екосвідомості.

Іншим варіантом побудови теоретичного дослідження виявилось відтворення логіки саморозгортання відповідного духовного феномену з відокремленням певних етапів чи періодів. Зазначену процедуру було виконано в працях В.П.Андрющенка, Г.О.Бачинського, О.О.Горбовського, М.М.Кисельова, В.С.Крисаченка, М.І.Михальченка, М.В.Поповича, М.Ф.Тарасенка та багатьох інших.

Але ж, незважаючи на багатий обсяг публікацій про екологічну свідомість, питання про чинники, що обумовлюють процес формування екологічної свідомості, доки залишаються поза увагою у сучасній науковій літературі. У сучасних дослідженнях вони отримали назву «детермінант», під якими розуміють найбільш впливові фактори, що визначають походження та подальший розвиток об'єкту дослідження.

Отже, ціль даної статті полягає у виокремленні детермінант формування екологічної свідомості з тим, щоб краще збагнути сутність цього феномену та визначити його зміст.

Зауважимо, що виокремлення таких чинників не є простим завданням через те, що вони взаємозумовляють один одного, про що свого часу писав М.М.Ковалевський: «говорити про фактор, тобто про центральний факт, що уводить за собою всі інші, для мене теж саме, що говорити про ті краплі річкової води, які своїм рухом обумовлюють переважно її течію. У дійсності ми маємо справу не з факторами, а з фактами, кожний із яких, так чи інакше, пов'язаний із масою інших, ними обумовлюється та їх обумовлює» [7, с.8].

Г.В.Плеханов у роботі «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» також підкреслював, що спроби одностороннього детермінізму кожного разу призводили до «зачарованого кола взаємодії», оскільки кожний із факторів, що виділяється, перш ніж стати причиною, сам є наслідком (цит. за [3, с.123]). Указана обставина повною мірою відноситься і до факторів, що зумовлюють специфіку екологічної свідомості. Оскільки будь-який із них легко абсолютизувати, підкреслимо, що аналіз факторів детермінації має бути цілісним, неоднолінійним. Не слід також забувати методологічну вимогу стосовно того, що слідом за аналізом йде синтез.

У нашому дослідженні для забезпечення цілісності аналізу ми розглядатимемо об'єктивні та суб'єктивні детермінанти формування екологічної свідомості, виділення яких обумовлено тим, що «для ситуацій, що складаються в реальному світі, майже завжди є властивими два аспекти: природничий та соціальний» [10, с. 9], а також моральний та світоглядний аспекти.

Під об'єктивними детермінантами формування екологічної свідомості ми розумітимемо ті чинники, що описують стан природного середовища у взаємодії із суспільством. Відразу оговоримо, що виокремлення об'єктивних детермінант має відносний характер, оскільки опосередковано суб'єктивний момент, безумовно, є присутнім і в економічній, і у політичній, і у військовій діяльності людини, що впливає на її екологічне оточення.

По-перше, до об'єктивних детермінант формування екологічної свідомості слід віднести негативні зміни природного середовища, що виникли під впливом техногенної цивілізації, а саме – деградаційні зміни біосфери: хімічне та радіоактивне отруєння повітря, ґрунтів, забруднення водних артерій планети; деформація озонового шару внаслідок збільшення концентрації «парникових газів»; зміна клімату (глобальне потепління); кислотні дощі; глобальне скорочення площі родючих ґрунтів у результаті їх ерозії, засолення та виснаження; опустелювання та збезлісіння; масове зникнення тисяч видів флори і фауни; зменшення запасів прісної води; вичерпування корисних копалин; загроза зміни енергетичного балансу Землі і чимало (не менш серйозних) інших моментів.

По-друге, об'єктивною детермінантою формування екологічної свідомості є протиріччя між масштабами споживання сучасної цивілізації та природними можливостями біосфери. Незаперечний факт полягає у тому, що експлуатація природи людиною є основним видом відношень суспільства й природи, а споживання природних ресурсів було притаманно людству на усіх стадіях його розвитку. Однак, як підкреслює Д.В.Афіногенов, поворотним пунктом в історії відношень людини й природи виявилось зародження західної цивілізації, в рамках якої «експлуатація природи постає як звичайна діяльність» та надає людині можливість необмеженого задоволення потреб з огляду пануючої форми свободи [1, с.158].

Чимало дослідників вбачають саме в «експансії технологій, спрямованих на задоволення усіх людських бажань, а не лише базових потреб людини» [6, с.173], виток сучасної екологічної кризи. Все частіше можна зустріти висловлювання про те, що ХХ століття було «століттям Бажань» [8, с.12], роль безправної виконавиці яких відіграла природа; що в останнє десятиріччя ХХ століття людина піддалася «істеричі споживання» та непомітно для себе перетворилася у «машину бажань», «невтримного споживача сфери товарів та послуг, що надзвичайно зростає» [8,9;12]; що дух речизму обернув людину розумну у «людину споживачу» – homo consumens», що опинилася «у повній залежності від гедоністичного принципу задоволення своїх споживачьких інтересів» [8, с.12].

Як зазначає Ф.В.Лазарєв, «система цінностей споживачького суспільства стала згубною як для зовнішньої природи, так і для внутрішнього світу людини... Замість перспективи «загального благополуччя» мешканців планети з усіх боків почали стискати «глобальні проблеми» власного виживання», й «століття бажань обернулося століттям масового розчарування» [8,12–13].

На Міжнародній конференції в Ріо-де-Жанейро у 1992 році прозвучав висновок про те, що нинішня ринково-споживча модель економіки швидко призводить до загибелі всього людства: «Надмірне споживання, особливо в промислово розвинутих країнах, збільшує кількість і різноманітність відходів виробництва... Надмірні претензії і марнотратний спосіб життя найбільш багаті частини людства величезним тягарем лягають на навколишнє середовище» [11,39;6].

По-третє, до об'єктивних детермінант формування екологічної свідомості належить динаміка сучасних геополітичних процесів, яка характеризується глибокими відмінностями у рівні економічного, соціального та політичного розвитку країн світу, класифікованих як постіндустріальні, індустріальні й аграрно-ремісничі держави, або відповідно – країни «першого світу», «другого світу», «третього світу» та країни, прираховані у 80–і роки ХХ століття, «згідно зі сучасною вельми умовною термінологією», до «четвертого світу», – країни, які «за об'єктивних та суб'єктивних причин нездатні до сприйняття сучасного типу господарського прогресу» [4, с. 402–403], а у деяких випадках підрозділених на «центр», «проміжок» та «периферію» світового розвитку» [2, с.409].

З цього приводу необхідно звернути увагу на той факт, що розвиток сучасних держав прямо залежить від забезпеченості сировинними ресурсами, в першу чергу, невідтворювальними. За попередніми розрахунками, «до 2500 р. людство повністю втратить запаси усіх металів, причому, поклади міді, свинцю, цинку, олова, золота, срібла, платини, нікелю, молібдену, вольфраму буде вичерпано вже у ХХІ сторіччі» [2, с. 413]. З цього виходить, що ті держави, які володітимуть невідтворювальними сировинними ресурсами, ви-

конутимуть вирішальну роль на світової арені. Тому вже сьогодні деякі країни Заходу, особливо США, консервують власні запаси мінеральних ресурсів, приборігаючи цей резерв на майбутнє, та намагаються скупувати їх в інших країнах якомога довше. Сценарій розвитку майбутніх подій багато в чому залежатиме від того, наскільки вдасться суб'єктам міжнародного права знайти баланс між загальнопланетарними, національними й корпоративними інтересами стосовно природних ресурсів: або вони спільними зусиллями шукатимуть вихід зі створеної ситуації, або ж найбільш великі та багаті країни перекидають вирішування цієї проблеми на плечі добувних країн–аутсайдерів.

По-четверте, об'єктивною детермінантою формування екологічної свідомості є урбанізація, яка обумовила протиріччя між міськими та сільськими мешканцями, що позначилося вже на найдавніших етапах розвитку міст. Протиставлення міського й сільського способу життя, міської та сільської культури, природи та міста у цілому, складає, таким чином, багатоаспектну проблему урбанізації екологічної свідомості.

Явні відмінності екологічної ситуації міста та села з кожним роком все більш поглиблюються, виникають нові відміни, у тому числі й ті, що починають загрожувати й здоров'ю городян. Аналіз цих відмінностей показує, що особливістю міста є не розрив його мешканців із природою, а заміщення незалежних від людини природних умов середовищем, утвореним самою людиною. Екологічна свідомість городян, таким чином, у певному розумінні «є свідомістю заміщеної й олюдненої природи, де природні характеристики свідомості мешканців села атрибутовані специфічно міськими характеристиками», наочним прикладом якої виступає типове міське висловлювання «кондиційоване повітря», тобто повітря приміщення, характеристики якого (температура, вологість, хімічний склад) за допомогою технічних засобів доведені до певних показників [9, с. 235].

До суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості відносяться ті чинники, що відбивають особистісні моменти сприйняття об'єктивних змін, що відбуваються у природному та соціальному середовищі.

По-перше, до суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості слід віднести екофілософські ідеї, концепції, погляди, у яких відбиваються наукові уявлення про екологію, та які виступають, на думку А.Гора, «способом, у який ми сприймаємо світ», який «управляється своєрідною внутрішньою екологією, яка зв'язує наші відчуття, емоції, думки та рішення із зовнішніми щодо нас силами. Ми тлумачимо свій досвід, послуговуючись великою кількістю лінз, що фокусують – та викривляють – інформацію, що отримана нашими органами чуття» [12, с. 67].

По-друге, до суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості належать екологічні аспекти національних культур, зокрема, «співвідношення їх екофільних («природолюбних») та екофобних («незичливих до природи») елементів», які взаємодіють між собою і чималою мірою не тільки зумовлюють особисту «фізіогноміку» нації, держави, але й визначають її подальшу долю [5, с. 28].

Культура взагалі неможлива без коренів, звичаїв, тоді як цивілізація перетворює людину в «громадянина світу», зміщує та руйнує нації, етноси, а водночас, і такі утворення, як етнічний досвід, моральність та духовність. Як зазначає М.М.Кисельов, «цивілізація, у кращому разі, здійснює інвентаризацію зразків минулого творчого культурного процесу, своєрідне підбиття його підсумовування. Відчуття землі, докільця, здатність до сприйняття гармонії світу, усвідомлення своєї причетності до нього стають рудиментами. Отже, цивілізація – завершальний етап поступу культури, на якому вона перестає бути опорою гармонійного розвитку: започатковується небезпечний процес деградації почуття відповідальності людей за те, що відбувається довкола» [5,28]. Тому, можна упевнено стверджувати, що від етнічних культур саме з яскраво вираженими екофільними рисами багато в чому залежить процес становлення екологічної свідомості. Крім того, дуже важливо намагатися досягти якнайповнішого взаєморозуміння між окремими культурами, свідомо враховувати і аналізувати відмінності в їх традиціях та менталітеті, адже саме вони, зрештою, породжують і відмінності в економіці та політиці.

По-третє, суб'єктивною детермінантою формування екологічної свідомості є можливість маніпуляції екологічною проблематикою в інтересах конкретних людей, корпорацій, кланів, партій за допомогою навмисної фальсифікації екологічної ситуації у місті, регіоні і т. ін. Істинні мотиви – особистісні, економічні (комерційні), політичні – заходів, що вживаються, наприклад, відносно «скручування» проектів будівництва екологічно шкідливих промислових об'єктів і т. ін., ретельно ховаються під слушним приводом покращити екологічну ситуацію, щоб заручитися громадською підтримкою. У таких випадках екологічне лихо використане як привід для активізації на деякий час масової свідомості громадян та діяльності неформальних екологічних рухів, спалах яких поступово гасне, але за цей період досягається справжня мета ініціаторів цього спалаху. Лозунги, декларації та міфи, які укидають у суспільство, викривляють сутність екологічних проблем та мають здатність утворювати близьке до громадської думки певне еkleктичне утворення, аморфне та нестійке, але яке легко піддається маніпулюванню зацікавленими сторонами.

Особливо слід зазначити факти надання засобами масової інформації матеріалу про екологічні реалії у апокаліптичному настрої (причому безспідставно), що нерідко «призводить до невротизації громадської свідомості, стану «екоістерії» [6,17].

Таким чином, по-четверте, до суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості віднесемо й «екологічний алармізм», який істотно впливає на розташування акцентів у громадських настроях, зокрема, на зміну співвідношення громадян, які настроєні індиферентно; які занепокоєні екологічними проблемами і тих, які реально готові вживати заходів для покращання екологічної ситуації, поступитися частиною вигод або взагалі відмовитися від звичних благ заради збереження природного середовища.

По-п'яте, суб'єктивною детермінантою формування екологічної свідомості виступає соціально-психологічна реакція людей на зміну екологічної ситуації у місцевості їх проживання. Через ставлення людей до свого безпосереднього довкілля формуються екологічні цінності, а також уявлення громадян щодо

своїх зобов'язань стосовно цього довкілля та практичних дій, спрямованих на його збереження, а відтак – і засад свого життя. Залежно від того, наскільки непопулярні об'єкти та виробництва торкаються безпосереднього довкілля людей, змінюються сила місцевої опозиції і ставлення до використання території (землі). Громадський протест та місцева опозиція проти розташування шкідливих промислових об'єктів іноді набуває особливої форми неприйняття зазначених об'єктів у конкретній місцевості. За Т.В.Гардашук, цей феномен дістав назву «not-in-my-backyard» (український варіант – «не на моєму подвір'ї»); «від абревіатури NIMBY в англomовній літературі утворився термін NIMBYism» (в українській літературі, відповідно, NIMBYїзм), «що охоплює негативне ставлення місцевого населення до розташування на території громади непопулярних промислових об'єктів, звалищ тощо» [6, с. 200].

По-шосте, до суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості слід віднести й несвідомий екологічний вандалізм, як визначили цей феномен А.А.Алдашева та В.І.Медведев, який є одною з невирішених психологічних загадок, пов'язаних із проблемою відношення людини до природи, а саме з агресивною поведінкою людини щодо об'єктів органічної та неорганічної природи.

Сутність цієї загадки полягає в тому, що хоча діяння, які здійснює людина стосовно об'єктів природи, цілком усвідомлені, причини, що викликали ці діяння, не мають свого раціонального пояснення: вони позбавлені утилітарного або естетичного сенсу, іноді емотивні, але головним чином, здійснюються людиною несвідомо. На думку авторів, така поведінка є «результатом якоїсь викривленої мотивації» або «вираженням почуттів, що сховані десь у глибинах свідомості», у яких відсутній раціональний початок [9, с. 45], або в основі несвідомого екологічного вандалізму знаходиться почуття допитливості, яке «як елемент пізнання світу та екологічної експертизи одержуваних знань виявляється дуже могутнім чинником дійової свідомості, але за умов несвідомого вандалізму воно викривається зі зняттям яких-небудь нормативних обмежень» [9, с. 47].

До детермінант формування екологічної свідомості також слід віднести й інстинкт самозбереження людини, при цьому певну проблему утворює питання його віднесення до об'єктивних чи до суб'єктивних детермінант. Саме на інстинкт самозбереження деякі дослідники покладають певні сподівання поліпшити екологічну ситуацію, оскільки бажання вижити може врешті-решт стати могутнім стимулом у корегуванні стану екологічної свідомості та докорінній зміні поведінки людини в межах цивілізації.

Усі вищезазнані об'єктивні та суб'єктивні детермінанти екологічної свідомості, на перший погляд, можуть здатися автономними, що існують самі по собі. Проте, у ході аналізу виявляється їх тісний взаємозв'язок, взаємообумовленість та певна синхронізація. Крім того, співвідношення об'єктивних та суб'єктивних детермінант є таким, що жодна з них не є визначальною (інакше вона поглинула би зміст екологічної свідомості), тобто жодній із цих детермінант не належить провідна роль у становленні екологічної свідомості. Опозиція розглянутих у статті об'єктивних та суб'єктивних детермінант формування екологічної свідомості виявляє протиріччя у фундаментальних взаємодіях «людина – природа», «суспільство – природа» та «людина – суспільство», осмислення особливостей яких і складає зміст екологічної свідомості.

Джерела та література

1. Афиногенов Д.В. Свобода, наука, природа // Общественные науки и современность. – 2001. – №4. – С.149–159.
2. Додонов А.Ф. Политология. Учебное пособие для вузов. – Запорожье: Просвіта, 2005. – 428 с.
3. Додонов Р.А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов. – Запорожье: р/а «Тандем-У», 1999. – 264 с.
4. Иноземцев В.Л. Расколотая цивилизация: Научное издание. – М.: «Academia» – «Наука», 1999. – 724 с.
5. Кисельов М.М. Екологічна свідомість українців. – Науковий світ. – 2002. – №7. – С.5, 28–29.
6. Кисельов М.М., Деркач В.Л., Толстоухов А.В. та ін. Концептуальні виміри екологічної свідомості: Монографія. – К.: Вид. Парапан, 2003. – 312 с.
7. Ковалевский М.М. Современные социологии. – СПб, 1905. – 225 с.
8. Лазарев Ф.В. Антропологический манифест. Проект. – Симферополь: Международный центр мониторинга качества жизни, 2005. – 22 с.
9. Медведев В.И., Алдашева А.А. Экологическое сознание: Учебное пособие. – М.: «Логос», 2001. – 384 с.
10. Одум Ю. Экология: В 2-х т. – М., 1986. – Т.1. – 328 с.
11. Программа действий: Повестка дня на 21 век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. – Женева: Центр «За наше общее будущее», 1993. – 70 с.
12. Gore A. Earth in the Balance: Forging a New Common Purpose. L., 1992. – 404 p.